

Jakub Potulski

Wyobrażenia przestrzenne – „kulturowy zwrot” w analizach geopolitycznych

Ideas space – „The cultural turn” in geopolitical analyses

Abstract

The expansion of frontier scientific fields, such as geopolitics and political geography, put in front of contemporary geographical researches the task of new methods development and methodological base growth. Nothing has generated more controversy in social science than the turn toward culture variously known as the linguistic turn, culturalism or postmodernism. The main purpose of this article is to examine the impact of the “cultural” or “postmodern” turn in political geography and geopolitics. The purpose of this article is to introduce to the main concepts and research themes in contemporary geopolitics.

Słowa kluczowe: geopolityka krytyczna, zwrot kulturowy, wyobrażenia przestrzenne, obrazy geograficzne

Keywords: critical geopolitics, cultural turn, geopolitical imaginations, geographical images

Współczesny świat podlega transformacji związanej z obecnymi i przewidywanymi przemianami cywilizacyjnymi. Zmiany te zachodzące coraz szybciej, dotyczą praktycznie wszystkich sfer życia społecznego i wpływają na codzienne funkcjonowanie każdej jednostki. Dlatego też nauki społeczne stają przed wyzwaniem związanym z koniecznością krytycznej refleksji dotyczącej podstawowych pojęć i dotychczasowych paradygmatów badawczych. Poszukiwanie nowych sposobów prezentacji problemów tworzącego się ponowoczesnego, globalnego społeczeństwa stanowi wyzwanie dla nauki przełomu XX i XXI w. i wymaga nowego ujęcia analizowanej rzeczywistości. Jest to wielkie wyzwanie, ale i zarazem szansa na rekonstrukcję nauk społecznych.

Część badaczy uważa, że powstanie nauk społecznych związane było z zespołem zjawisk określanych jako nowoczesność, ale z uwagi na to, iż nowoczesność przemija należy zakwestionować dotychczasowe założenia (paradygmaty) nauk społecznych. Koniec świata jako znany wymaga całkowitej rekonstrukcji nauk społecznych¹. Nawet jeżeli kwestionuje się tak radykalne stanowisko można dostrzec, iż w rozwoju współczesnej humanistyki mamy do czynienia z dyskusją dotyczącą paradygmatów badawczych. Dyskusja ta począwszy od postmodernistycznego zakwestionowania możliwości analitycznych nauk społecznych, poprzez próbę wprowadzenia do nauk społecznych modeli matematycznych związanych z teorią chaosu i fizyką systemów złożonych stanowi ważny element przemian współczesnej wiedzy o człowieku.

Problemem, z którym muszą zmierzyć się współczesne społeczeństwa są konsekwencje rewolucji technologicznej (informacyjnej), które, jak się uważa, prowadzą do stopniowego ukształtowania się nowej formy życia społecznego, tzw. społeczeństwa informacyjnego. Zmiana cywilizacyjna, której jesteśmy świadkami, wywołuje niepokój, a jednocześnie wzbudza ciekawość, która stymuluje próby odpowiedzi na pytania: jak jest? dlaczego tak jest? i jak będzie?, które są fundamentem poznania naukowego. Część badaczy uważa, że dotychczasowe kategorie badawcze wypracowane w ramach nauk społecznych są już niewystarczające dla badania złożonej rzeczywistości społecznej. Dlatego też konieczne jest wypracowanie nowego podejścia badawczego, zupełnie nowych kategorii i sposobów analizy zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Jak pisał francuski uczyony Alain Touraine, przez długi czas opisywano i analizowano rzeczywistość społeczną w kategoriach politycznych: porządku i nieporządku, wojny i pokoju, rządu i państwa, króla i ludu, republiki, narodu, rewolucji. Następnie rewolucja przemysłowa i rozwój kapitalizmu spowodowała ograniczenie zainteresowania badaczy kategoriami politycznymi na rzecz analiz podstaw społecznej organizacji. Paradygmat polityczny został zastąpiony przez paradygmat ekonomiczny i społeczny: klasy społeczne, burżuazja i proletariąt, związki zawodowe i strajki, stratyfikacja i mobilność społeczna, nierówności społeczne, redystrybucja dóbr – stały się głównymi elementami analiz społecznych. Współczesny świat potrzebuje natomiast zupełnie nowego paradygmatu – paradygmatu kulturowego, który zastąpi dotychczasowe, gdyż problemy kulturowe uzyskały dzisiaj szczególne znaczenie i myślenie w humanistyce musi być zorganizowane wokół nowego paradygmatu, tak aby móc opisywać nowe konflikty, nowe podziały, nową organizację życia społecznego².

To co pisał Alain Touraine jest pewnym podsumowaniem trendu występującego w ramach nauk o człowieku. Z uwagi na rosnącą rolę informacji w życiu społecznym

¹ Por. I. Wallerstein, *Koniec świata jaki znamy*, Warszawa 2004, s. 192–203, 262–307.

² A. Touraine, *A New paradigm for understand today's world*, Cambridge 2007, s. 1.

od lat osiemdziesiątych można dostrzec w ramach nauk społecznych, w tym także w naukach politycznych, zmianę w sposobie analizy rzeczywistości społeczno-politycznej polegającą na zwrócenie większej uwagi na znaczenie informacji i wiedzy jako na kluczowy element życia społeczno-politycznego. Zamiast analiz instytucjonalnych zaczęły dominować analizy „kulturowe” podejmujące problem symboli, informacji ich tworzenia i wymiany jako elementu kluczowego dla zrozumienia dynamiki życia społecznego. W ramach nauk społecznych nastąpił bardzo wyraźny „zwrot kulturowy” (*cultural turn*) czy też inaczej mówiąc „zwrot postmodernistyczny” (*postmodern turn*), wyrażający się m.in. w zmniejszeniu zainteresowania „twardą” problematyką instytucji, organizacji społecznej czy struktury, na rzecz „miękkiej” problematyki kultury: systemów wartości, znaczeń, norm i reguł, form dyskursu, mentalności zbiorowej. Związana z tym jest także zmiana dominującej metodologii badawczej, w ramach której coraz większe znaczenie uzyskują metody jakościowe, interpretacyjne i hermeneutyczne³.

„Kulturowy zwrot” stał się jednym z kluczowych elementów w rozwoju współczesnej humanistyki, a w tym także nauk politycznych, w których podczas prób wyjaśniania zagadnień związanych z modernizacją, demokratyzacją, zachowaniami grup społecznych oraz sympatiami oraz antypatiami między państwami zaczęto się coraz częściej powoływać na czynniki kulturowe. Praktycznie we wszystkich obszarach analiz politologicznych czynnik kulturowy zaczął odgrywać istotną rolę jako podstawowa zmienna wyjaśniająca; w siatce pojęciowej elementy instytucjonalne czy też strukturalne zaczęły ustępować kategoriom odwołującym się do sfery kulturowej.

Ferment intelektualny wywołany przez zwrot kulturowy przyczynił się do pojawienia się nowych koncepcji, nowych pojęć i nowych obszarów badawczych. Szukając bardziej złożonych wyjaśnień zachowań ludzkich coraz częściej zaczęto także dyskutować o geograficznych uwarunkowaniach aktywności ludzkiej. W ślad za tym wzrosło zainteresowanie przestrzenią w dyskursie historycznym, socjologicznym, antropologicznym, filologicznym. Pionierskie prace takich badaczy, jak Henri Lefebvre oraz Michael Foucault spowodowały, iż geografowie oraz badacze zjawisk społecznych zaczęli coraz częściej włączać aspekt przestrzenny do swoich badań i do wyjaśniania fenomenów społecznych. Kategoria „przestrzeń” odzyskała należne sobie miejsce we współczesnej teorii społecznej. Powszechne stało się przekonanie, iż to, co społeczne i to, co przestrzenne, stanowią nierozzerwalną całość, a społeczeństwo jest „przestrzennie konstruowane”, i ten fakt – przestrzenna organizacja społeczeństwa – wpływa na jego funkcjonowanie⁴.

³ *Nauka w Polsce w perspektywie XXI wieku: materiały z konferencji naukowej Komitetu „Polska w XXI wieku”*, Warszawa 1996, s. 306.

⁴ D. Massey, *Space, place and gender*, Minneapolis 1994, s. 254.

Truizmem jest twierdzenie, że środowisko człowieka ma zarówno strukturę przestrzenną, jak i czasową. Jego działania są osadzone w otaczającym go środowisku, a większość z tych działań zawiera w sobie aspekt przestrzenny. Działania ludzkie są osadzone w przestrzeni, a większość działań społecznych zawiera w sobie aspekt przestrzenny. Żyjemy w przestrzeni i oddziałujemy na nią a ona na nas. Przestrzeń stanowi nieodłączny kontekst naszej aktywności społecznej. Z uwagi na znaczącą rolę przestrzeni w życiu człowieka nauka zawsze starała się uchwycić istotę związków miejsc i ludzi oraz zrozumieć czym jest otaczająca nas przestrzeń. Dlatego też jednym z filarów naukowego poznania człowieka była i jest geografia. Kluczowym elementem siatki kategorialnej geografii jest pojęcie przestrzeni. Koncepcja przestrzeni wyznacza bowiem geografii konkretny, materialny przedmiot badań, wprawdzie niezwykle rozległy i zróżnicowany, ale ograniczony. Ogólnie rzecz biorąc przedmiotem badań geograficznych jest przestrzeń ziemską (fizyczną), czyli zewnętrzna część planety Ziemia, w której przenikają się i na siebie oddziałują: litosfera, hydrosfera i biosfera. Jednakże od zarania rozwoju wiedzy geograficznej dostrzegano nie tylko fizyczno-biologiczny wymiar przestrzeni, ale także społeczny i kulturowy. Dlatego też ogólnie za przedmiot badań geograficznych przyjmuje się makroskopowe zjawiska i procesy zachodzące na Ziemi, natury zarówno, przyrodniczej, jak i społecznej. Taki podział przedmiotu badań powoduje, iż wyróżnia się dwa podstawowe działy: geografii fizyczną i geografii człowieka (humanistyczną). W geografii humanistycznej przestrzeń traktuje się przede wszystkim jako wytwór aktywności społecznej. Ludzie wytwarzają swoją przestrzeń, kształtując jej określone formy, które mają zarówno swoje funkcje, jak i nadawane im znaczenia. Ta wytworzona przestrzeń staje się materialną podstawą życia zbiorowości ludzkich, warunkując zachowania ludzkie, ograniczając je, a zarazem stwarzając pewne możliwości. Przestrzeń społeczna jest obszarem (przestrzenią fizyczną) ukształtowanym przez daną grupę społeczną, któremu ta grupa wyznaczyła funkcje i znaczenie.

Jedną z form przestrzeni społecznej, tj. wytworzonej przez człowieka i wyposażonej w znaczenia, symbole i wartości jest przestrzeń polityczna, czy też, inaczej mówiąc, taka w której zachodzą działania polityczne. Analiza wzajemnych interakcji człowieka jako istoty politycznej (*zoon politikon*) funkcjonującej w ramach dużych zrzeszeń politycznych oraz użytkowanej przez grupy społeczne przestrzeni przyczyniła się do wyodrębnienia się tzw. geografii politycznej. Geografia polityczna jako subdyscyplina geografii człowieka przeżywała swoje wzloty i upadki. Jej tematyka i główne obszary badań oraz dyskusji ulegały na przestrzeni lat znaczącym zmianom. Tradycyjna geografia polityczna koncentrowała się na państwie, jako terytorialno-politycznej organizacji społeczeństw ludzkich, jego granicach oraz przestrzeni jako ważnym aspekcie siły państwa w relacjach międzynarodowych. Jeden z twórców geo-

grafii politycznej Fryderyk Ratzel uważał, że podstawowym podmiotem polityki jest państwo, a jego koncepcja antropogeografii była poświęcona przede wszystkim analizie państwa i jego związków z przestrzenią, położeniem geograficznym i przestrzenią.

W tym nurcie badań rozwijała się także geopolityka, która tradycyjnie jest rozumiana jako analiza geograficznych czynników, wpływających na siłowe związki potęg w międzynarodowej polityce. W *The Blackwell Encyclopedia of Political Science* z 1991 r., uznano, iż geopolityka jest to dziedzina wiedzy podejmująca się studiów nad państwem rozumianym jako fenomen przestrzenno-terytorialny i koncentruje się na zrozumieniu geograficznych podstaw jego siły. Zachowanie państw w przestrzeni międzynarodowej analizowane jest za pomocą charakterystyki terytorium, klimatu, organicznych i nieorganicznych zasobów i ich lokalizacji, a także czynnika ludzkiego oraz takich elementów, jak wielkość populacji, jej atrybuty kulturowe, aktywność ekonomiczna i struktury polityczne. Państwo jest tu postrzegane jako komponent politycznej przestrzeni świata i podstawowy przedmiot analiz w ramach teorii stosunków międzynarodowych⁵.

Geopolityka, rozumiana jako nauka, która bada relacje między cechami geograficznymi państwa a jego polityką, ukształtowała się początkowo w ramach popularnego w końcu XIX w. determinizmu geograficznego i darwinizmu społecznego. Przedrostek geo- oznaczał analizę czynnika geograficznego, przestrzennego i terytorialnego w kontekście możliwości oddziaływania państwa na arenie międzynarodowej w celu zdobycia przewagi nad innymi państwami. „Klasyczna” geopolityka powstawała w okresie dominacji w świecie państw europejskich i miała wyraźny charakter eurocentryczny i była opracowana w interesach mocarstw europejskich. Kolejną jej specyficzną cechą było to, iż bazowała ona na infrastrukturze systemu westfalskiego w środowisku międzynarodowym, który także powstał i funkcjonował w ramach świata europejskiego.

Rozwój myśli geopolitycznej był związany z takimi nazwiskami, jak Alfred Mahan, Halford Mackinder czy Karl Haushofer analitykami-praktykami, którzy odwołując się do idei, że przestrzeń stanowi jedną z najważniejszych współrzędnych, na podstawie której należy przeprowadzić badanie zjawisk politycznych, starali się odpowiedzieć na pytanie o to jak budować najefektywniejszą strategię działań politycznych państwa w środowisku międzynarodowym uwzględniając wymiar przestrzenny. Bardzo szybko jednak dostrzeżono pseudonaukowy charakter takich rozważań i dostrzeżono, iż w takim ujęciu geopolityka nie jest nauką, a jedynie pewną formą myśli politycznej czy też pewną doktryną polityczną będącą funkcją interesów danego podmiotu. Problemem związanym z geopolityką w takim wydaniu było to, że ich

⁵ *The Blackwell Encyclopedia of Political Science*, t. 1, ed. V. Bogdanor, Oxford 1991, s. 254.

rozważania trudno określić mianem nauki. Były to raczej aprioryczne, zbudowane na gruncie określonych interesów doktryny, a nie falsyfikowane teorie dotyczące istoty zjawisk politycznych. Co było chyba najbardziej charakterystyczne w okresie klasycznym to próba przeniesienia wiedzy naukowej na poziom działalności praktycznej, a najbardziej znani twórcy doktryn geopolitycznych tamtego okresu był nie tylko uczonymi, ale przede wszystkim aktywnymi politykami, geostrategami, uwikłanymi w relacje władzy, którzy chcieli oddać swoją wiedzę dotyczącą związków pomiędzy człowiekiem a przestrzenią geograficzną na usługi wypracowania najbardziej skutecznej strategii międzynarodowej. Stawiali się oni w roli doradcy „księcia”, wskazując na najbardziej skuteczną strategię polityki zagranicznej.

Po drugiej wojnie światowej geopolityka „zniknęła” z pola akademickich rozważań. Utożsamiono ją z ideologią wielkomocarstwowych Niemiec i państwa nazistowskiego, a takie powiązanie spowodowało, iż termin ten stał się ogólnym symbolem agresywnej, ekspansjonistycznej i wielkomocarstwowej ideologii. Całą geopolitykę uznano więc za niebezpieczną pseudonaukę i przypisano jej teoretyczne wspomaganie rasizmu, szowinizmu, maltuzjanizmu i darwinizmu społecznego. Zainteresowanie geopolityką zachowało się jedynie wśród badaczy i analityków, którzy traktowali ją przede wszystkim jako dodatek do teorii stosunków międzynarodowych, której zadaniem jest opis „sytuacji geopolitycznej”, w której umiejscowione są wydarzenia polityczne. W tym ujęciu geopolityka była traktowana jako część wiedzy politologicznej, a dokładniej jako jedna z wielu teorii stosunków międzynarodowych czy też opisowy dodatek do różnorodnych teorii stosunków międzynarodowych. Takie pojmowanie geopolityki na długi czas zdominowało jej rozumienie, sprowadzając geopolitykę do dodatku do teorii stosunków międzynarodowych zajmującego się analizą położenia strategicznego danego państwa lub też ewentualnie jako autonomicznej subdyscypliny istniejącej w ramach teorii stosunków międzynarodowych.

Przywrócenie kategorii „geopolityka” do politycznego dyskursu związany był z zachwianiem się dotychczasowego porządku międzynarodowego, dzięki czemu geopolityka, jako konstrukcja służąca do opisu i prognozowania stosunków międzynarodowych w aspekcie przestrzennym zaczęła przeżywać koniunkturę. Nieokreślona wieloznaczność, jaka zdominowała środowisko międzynarodowe oraz wielość niekontrolowanych zjawiska i procesów skłaniały do refleksji i stawiania nowych pytań. Pojawiło się zapotrzebowanie na swoistą „wyobraźnię geopolityczną”, za pomocą której można byłoby opisać dokonujące się zmiany i analizować wyłaniający się nowy ład polityczny. Geopolityka stała się modnym słowem-kluczem, którym zaczęli posługiwać się politycy, dziennikarze, publicyści oraz badacze, którzy próbowali swoim rozważaniom o przemianach środowiska międzynarodowego nadać pozór naukowości. Termin „geopolityka” stał się tak modny, że trudno dziś sobie wyobrazić jakiegokol-

wiek analizy dotyczące środowiska międzynarodowego bez stosowania takich terminów, jak geopolityka czy też ekonomia.

Jednakże rzeczywista rekonstrukcja geopolityki jako akademickiego pola badań dokonała się za sprawą nowego pokolenia geografów oraz dzięki zwrotom „przestrzennemu” i „kulturowemu” w naukach społecznych. Kluczowe znaczenie dla charakteru współczesnej geopolityki miała zwłaszcza działalność francuskiego geografa Yves’a Lacoste’a. Lacoste odrzucając tradycję, klasycznej geopolityki wyznaczanej przez prace takich autorów, jak Fryderyk Ratzel, Haiford Mackinder, Alfred Mahan czy też Karl Haushofer, zwrócił się ku tradycji francuskiej geografii humanistycznej wyznaczanej przez Vidala de la Blache i Elise’a Reclus’a. Jego zasługą jest przyjęcie w ramach rozważań geopolitycznych perspektywy geografii humanistycznej koncentrującej się na interakcjach pomiędzy populacjami ludzkimi a przestrzenią, w które przebiega aktywność społeczno-polityczna.

Lacoste centrum badań uczynił jednostkowe i grupowe postrzeganie świata kształtowane w procesach dyskursu społecznego i jego „geopolityczne” konsekwencje. Francuski geograf uważał, iż w każdym danym momencie historycznym geopolityczna sytuacja określana jest przez rywalizację o władzę, mniejszych lub większych rozmiarach oraz wzajemnymi stosunkami pomiędzy siłami, które znajdują się na terytorium, o które toczy się rywalizacja. To co w dużym stopniu charakteryzowało specyfikę geopolityki Lacoste’a to także fakt, iż uczony ten uważał, iż państwa rywalizują o określone terytoria nie tylko dlatego, iż znajdują się tam określone bogactwa, ale przede wszystkim dlatego, iż terytoria te posiadają znaczenie „symboliczne”. Określona przestrzeń może stanowić dla danego podmiotu geopolitycznego określoną wartość symboliczną z punktu widzenia narodowego, etnicznego czy też religijnego punktu widzenia. W swoim działaniu aktorzy polityczni kierują się partykularnymi wyobrażeniami i przedstawieniami świata, które stanowią jedną z głównych determinant aktywności politycznej. Według francuskiego geografa takie pojmowanie geopolityki pozwoliłoby ją uznać za samodzielną dyscyplinę badawczą zajmującą się wyodrębnianiem i systematyczną konfrontacją spostrzeżeń i przekonań, jakie każda grupa polityczna posiada na temat przestrzeni. Przekonania te wywodzą się nie z racjonalnego i obiektywnego szacowania interesów grupy, ale przede wszystkim z jej kultury i doświadczeń historycznych⁶.

Lacoste centrum swoich zainteresowań uczynił kategorię „wyobrażeń geopolitycznych”, która według niego może być kluczem do zrozumienia terytorialnych konfliktów pomiędzy grupami ludzkimi⁷. Zakładał on, iż „wyobrażenia geopolityczne”

⁶ *Dictionnaire de géopolitique*, ed. Y. Lacoste, Paryż 1993, s. 41.

⁷ Lacoste Y., *Une monde qui n’est pas futile*, [w:] *Le monde: espaces et systemas*, ed. V.F. Durand, J. Levy, D. Retaile, Paryż 1993, s. 70–74.

stanowią element naszej wiedzy o otaczającym nas świecie, dostarczają nam swoistej „mapy świata” i tym samym silnie wpływają na podejmowane przez nas działania. Istotną rolę w ich kształtowaniu odgrywa moment historyczny i tradycje kulturowe danego podmiotu. Aby zrozumieć charakter konfliktów geopolitycznych trzeba dorzeć do kluczowych idei i wyobrażeń leżących u ich podstaw. Francuski geograf upowszechnił przekonanie, iż geopolityka powinna być dyscypliną badawczą zajmującą się wyodrębnianiem i systematyczną konfrontacją spostrzeżeń i przekonań, jakie każda grupa polityczna posiada na temat przestrzeni⁸. Według takiej koncepcji geopolityki głównym podejściem badawczym wykorzystywanym w ramach geopolityki powinny stać się badania historyczno-porównawcze, których głównym przedmiotem byłoby porównywanie i konfrontowanie wyobrażeń dotyczących przestrzeni, które ukształtowały się w ramach danej społeczności. Jak uważał Lacoste, takie analizy pozwoliłyby lepiej zrozumieć istotę konfliktów politycznych.

Aktywność Lacoste’a spowodowała zmianę w sposobie postrzegania geopolityki. Jego idee zainspirowały geografów do odmiennego spojrzenia na tematykę geopolityczną i przyczyniły się do wzrostu zainteresowania tym obszarem badań i do poszukiwania nowych dróg jego rozwoju. Przede wszystkim stanowisko Lacoste’a znalazło oddźwięk w środowisku anglojęzycznych geografów, takich jak Simon Dalby, Klaus Dodds, Peter Taylor, Gearoid O’Tuathail czy też John Angew, którzy zaczęli rozwijać nurt zwany geopolityką krytyczną⁹.

Pojęcie „geopolityka krytyczna” pojawiało się pod koniec lat osiemdziesiątych, a po raz pierwszy użył go irlandzki geograf Gerard O’Tuathail w swojej akademickiej dysertacji *Critical geopolitics: the social construction of state and place in the practice of statecraft*. O’Tuathail wysunął tezę, że geopolityka, zwłaszcza w swej klasycznej postaci, jest nie tyle nauką, ile techniką opisanego świata pomagającą stworzyć jego partykularny obraz. Geopolityczne opisywanie przestrzeni nie może być działaniem neutralnym, gdyż świat jest społeczny, a jego opisanie to działanie społeczne. Polityka i stosunki międzynarodowe są praktyką społeczną i elementem społecznego tworzenia rzeczywistości. O’Tuathail wysunął tezę, iż geografia i geopolityka są technologią opisu świata: pomagają kształtować mapę świata i dostarczać pojęć służących dla jego opisu. Akt opisu świata nigdy nie jest neutralny, gdyż zależny jest do społecznego, historycznego i geograficznego kontekstu. Świat jest światem „społecznym”, a nie „naturalnym”, nie jest dany jest natomiast „konstruowany”. Różnorodne koncepcje geopolityczne stanowi zatem „technologię władzy” służącą narzucaniu partykularnej

⁸ Por. Y. Lacoste, *Une monde qui n'est pas futile*, [w:] *Le monde: espaces et systemas*, ed. V.F. Durand, J. Levy, D. Retaile, Paryż 1993, s. 70–74.

⁹ Por. J. Potulski, *Geopolityka jako krytyka społeczna*, [w:] *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, red. Z. Lach i J. Wendt, Częstochowa 2010, s. 39–48.

wizji świata i dzięki temu realizacji swoich zamierzeń. Geopolityka krytyczna ma ukazywać rzeczywistą rolę geopolitycznych koncepcji, będących przede wszystkim praktyką hegemoniczną służącą utrzymaniu swojej dominacji przez narzucenie odpowiedniej wizji świata¹⁰.

Początkowo „geopolityka krytyczna” miała być analizą dyskursu geopolitycznego, w ramach którego dokonuje się partykularne opisanie świata będące funkcją interesów danego podmiotu. Wkrótce jednak koncepcja geopolityki krytycznej zaczęła zdobywać sobie olbrzymią popularność w środowisku geografów, co skutkowało dużą ilością prac poświęconej tej problematyce. Badacze związani z tym nurtem zwracali uwagę, iż wszystkie państwa posiadają jakieś terytorium (a szerzej mówiąc wszyscy aktorzy społeczni są zakorzenieni w jakiejś przestrzeni), strategia oraz praktyka polityki zagranicznej są uzależnione od geograficznej lokalizacji oraz od geograficznego rozumienia świata. Geografia nie jest tylko niezmiennym podłożem działania człowieka, jak niektórzy chcieliby ją widzieć, ale także historyczną i społeczną formą wiedzy dotyczącej przestrzeni, w której przebiega nasza aktywność. To społeczne i polityczne wyobrażenie świata, a nie opisanie jakim on jest. Podobnie więc geopolityka stanowi pisanie o geograficznych wyobrażeniach i polityce państw. Zadaniem geopolityki jest dekonstrukcja tych pojęć i rozumienie sposobu ich wytwarzania.

Przyjęto ontologiczne założenie, że tożsamość każdego kraju (każdej grupy społecznej) zawiera w sobie zmitologizowane obrazy, wyobrażenia, sposoby definiowania otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na podstawie którego kształtuje się przeciwieństwo „my” – „oni” oraz mity i stereotypy tworzące system „wspólnotowej” wiedzy o miejscu oraz roli danej zbiorowości w świecie. Ważną rolę w budowaniu tożsamości grupowej odgrywają ukierunkowane i wyraźnie ustrukturyzowane przedstawienia (wyobrażenia) o geograficznej przestrzeni, zawierające najbardziej wyraziste i zachowane w pamięci zbiorowej symbole, znaki, obrazy i charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów, regionów. Stanowią one ważną część naszej tożsamości i definicji naszego „ja”, gdyż przestrzeń jest tym składnikiem, z którym stykamy się na co dzień. Wyobrażenia przestrzenne stanowią element naszej wiedzy o otaczającym nas świecie, dostarczają nam swoistej „mapy świata” i tym samym silnie wpływają na podejmowane przez nas działania. Aktorzy geopolityczni w swojej aktywności bazują na społecznie wytworzonych wyobrażeniach przestrzennych, które stanowią ważny element samoidentyfikacji i tożsamości. Jest to sfera subiektywna, leżąca u podstaw działań politycznych i nadająca im znaczenie.

Intelektualny projekt geopolityki krytycznej spowodował, że do siatki pojęciowej analiz geograficzno-politologicznych wprowadzono takie pojęcia, jak: „geopolityczne

¹⁰ G. O'Tuathail, *Critical geopolitics: the social construction of space and place in the practice of statecraft*, Syracuse 1989, s. 64–75.

obrazy” czy też „geopolityczne wyobrażenia”. Obrazy geopolityczne” czy też „wyobrażenia geopolityczne” to ukierunkowane i wyraźnie ustrukturyzowane przedstawienia (wyobrażenia) o geograficznej przestrzeni, zawierające najbardziej wyraziste i zachowane w pamięci zbiorowej symbole, znaki, obrazy i charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów, regionów, oznakowane z politycznego punktu widzenia. Obrazy te stanowią swojego rodzaju polityczny „metaobraz” leżący u podstaw działania politycznego. Najważniejsze dla danej grupy obrazy geopolityczne, jako kluczowa dla danego społeczeństwa forma opisanie i uporządkowania przestrzeni za pomocą geopolityki, są przenoszone na realną polityczną mapę świata i stają się podstawą dla pojawiania się specyficznych koncepcji strategii polityki zagranicznej.

Szukając odpowiedzi na pytanie o źródła grupowych wyobrażeń geopolitycznych wprowadzono także do siatki pojęciowej także taką kategorię, jak „geopolityczny dyskurs”. Podejmując próbę zdefiniowania czym jest „geopolityczny dyskurs” pisano, iż jest to „zespół zasobów społeczno-kulturowych wykorzystywanych do konstruowania rozumienia świata i swojej w nim aktywności” oraz „zespół możliwości i całości reguł, za których pomocą czytelnicy/słuchacze, mówcy/audytorium są w stanie przyjąć to, co usłyszeli i zbudować całościową mapę świata¹¹. O’Tuathail zwracał uwagę, że z uwagi na fakt, iż produkcja języka to sprawa instytucjonalna, geopolityczny dyskurs jest formułowany i wykorzystywany przez przedstawicieli władz i liderów politycznych dla stanowienia i reprezentowania relacji międzynarodowych, a strategia sprawowania władzy zawsze zakłada wykorzystywanie przestrzeni oraz dyskursu wokół niej¹². Geopolityczny dyskurs jest czymś więcej niż tylko publiczną „dyskusją” dotyczącą polityki międzynarodowej. Ma on bowiem własną strukturę, strategię retoryczną oraz techniki prezentacji sponsorowane przez poszczególne instytucje i siły polityczne, rywalizujące na arenie społecznej o zapewnienie sobie retorycznej „dominacji” jako „uniwersalnej prawdy” o partykularnych w swojej istocie procesach, kryzysach i aktorach światowej polityki¹³.

Przez większą część historii dyscypliny geopolitykę traktowano jako dziedzinę zajmującą się wyjaśnianiem i przewidywaniem strategicznego zachowania państw, które stanowiły w epoce westfalskiej jedyny działający podmiot geopolityczny. Jednak współczesne pojmowanie geopolityki znacznie się różni od klasycznych teorii. Laco-
ste wprowadzając do geopolityki kategorię wyobrażeń geopolitycznych zwrócił uwagę na fakt, iż wyobrażenia, które posiadamy na temat otaczającego nas świata ogrywiają

¹¹ G.O’Tuathail, J. Agnew, *Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning in American foreign policy*, „Political Geography” 1992, No. 11, s. 192.

¹² G. O’Tuathail, *Theorizing practical geopolitical reasoning: the case of United State response to the war in Bosnia*, „Political Geography” 2002, No. 21, s. 607.

¹³ G. O’Tuathail, *Geopolitical discourses: a New geopolitics series*, „Geopolitics” 2000, Vol. 5, No. 1, s. 125.

kluczową rolę w interakcjach z innymi osobami i grupami. Kolejnym krokiem było pytanie o to w jaki sposób kształtują się nasze wyobrażenia geopolityczne, czyli wśród problematyki geopolitycznej pojawił się problem dekonstrukcji istniejącego obrazu świata poprzez ukazanie ukrytych mechanizmów jego budowania. Współczesna geopolityka wychodząc z założenie, iż otaczająca człowieka przestrzeń jest wytworem społecznym (społecznie konstruowanym) przyjmuje się, iż głównym obszarem zainteresowanie badań geopolitycznych powinien stać się proces kształtowanie się obrazów geograficznych (wyobrażeń geograficznych) i ich wpływ na życie społeczne, a także na podejmowane decyzje polityczne. System dominujących w danym społeczeństwie obrazów geograficznych kreuje specyficzną przestrzeń geograficznych wyobrażeń (przestrzeń metageograficzna), które stanowi podstawę dla uformowania się geopolitycznych i polityczno-geograficznych przekonań danej grupy społecznej.

Uważa się nawet, iż całą aktywność polityczną można do pewnego stopnia traktować jako geopolitykę, ponieważ w szerokim rozumieniu żaden konflikt nie jest oddzielony od swojego przestrzennego charakteru. Geopolityka jest nauką o przestrzeni i o polityce, dlatego też można uznać, iż aktorem geopolitycznym będą wszelkie grupy, organizacje i struktury, które w swojej działalności politycznej tworzą wyobrażenia o otaczającej ich przestrzeni i wyrażają je w swojej aktywności i żądaniach. Wychodząc z założenia, iż tożsamość każdego kraju, każdej grupy społecznej zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, ma podstawie którego kształtuje się przeciwieństwo „my” – „oni”, osią siatki badawczej współczesnych geopolitycznych analiz powinny zatem stać się wyobrażenia przestrzenne danego aktora geopolitycznego.

Każda jednostka, grupa społeczna, każda organizacja, każdy ruch społeczny wykształca w toku swojego rozwoju pewne wyobrażenia o otaczającym ją świecie i jej miejscu w nim. Wyobrażenia geopolityczne dostarczają aktorom geopolitycznym mapy świata i stanowią jeden z elementów kulturowo-politycznej samoidentyfikacji. Na określonej przestrzeni aktorzy geopolityczni wchodzą w interakcje i wzajemne związki z innymi podmiotami. Te wzajemne związki mogą mieć charakter współpracy lub konfliktu¹⁴. W takim ujęciu pojęcia aktora geopolitycznego zakłada się, iż regulatorem zachowań, np. kooperacji lub konfliktu są znaczenia nadawane przez ludzi jako aktorów politycznych obiektom fizycznym w ich otoczeniu. Aktorzy geopolityczni w swojej aktywności bazują na społecznie wytworzonych wyobrażeniach przestrzennych, które stanowią ważny element samoidentyfikacji i tożsamości. Jest to sfera subiektywna, leżąca u podstaw działań politycznych i nadająca im znaczenie. Wyobrażenia przestrzenne zawierające najbardziej wyraziste i zachowane w pamięci zbiorowej

¹⁴ В.В. Желтов, М.В. Желтов, *Геополитика: история и теория*, Moskwa 2009, s. 341.

symbole, znaki, obrazy i charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów, regionów, znakujące je z politycznego punktu widzenia stanowią swojego rodzaju polityczny „metaobraz” leżący u podstaw działania politycznego. Wyobrażenia przestrzenne jako kluczowa dla danego społeczeństwa forma opisanego i uporządkowania przestrzeni strukturyzują wyobraźnię przestrzenno-polityczną. Za pomocą geopolitycznego dyskursu, rozumianego jako wewnętrzna debata, dzięki której dochodzi do narzucenia grupie określonej wizji świata, dominujące wyobrażenia przestrzenne są przenoszone na realną polityczną mapę świata, stając się podstawą dla pojawienia się specyficznych koncepcji geopolitycznych.

Wewnątrz tak dużych aktorów geopolitycznych jakimi są państwa funkcjonuje różnorodny system wyobrażeń geopolitycznych. Można wyróżnić kilka typów takich przedstawień, niektóre z nich są związane z aparatem państwowym, regionalnymi elitami, z tą lub inną grupą społeczną, partiami politycznymi, ruchami społecznymi, jednostkami itp. Najpowszechniejsze wyobrażenia przestrzenne związane są z terytorium rozumianym jako rzeczywistość realna i symboliczna, często pojmowana emocjonalnie jako ojczyzna, ojcowizna czy też dom rodzinny. Wyobrażenia przestrzenne mogą być związane ze sposobem terytorialnej organizacji przestrzeni lub też ze statusem terytorium. Ten lub inny aktor geopolityczny może domagać się większej centralizacji władzy lub też odwrotnie może domagać się, aby regiony tworzące państwo uzyskały większą autonomię i swobodę w realizacji wewnętrznej polityki i kształtowaniu przestrzeni danego obszaru (np. żądanie, aby nazwy miejscowości były dwujęzyczne). We współczesnym świecie, w którym nastąpił gwałtowny rozwój regionalnych nacjonalizmów i nastrojów separatystycznych często spotkać się można z tym, iż część ludności danego kraju, wyodrębniona ze względu na jakąś wspólną cechę, np. narodowość, domaga się większej autonomii albo nawet oddzielenia zamieszkiwanego przez siebie terytorium do istniejącego państwa i utworzenia nowego.

Wyobrażenia przestrzenne mogą być też związane ze swoistym postrzeganiem świata. Każdy aktor geopolityczny posiada wyobrażenia odnoszące się nie tylko do własnego terytorium czy też kraju, ale także posiada swój sposób postrzegania świata. Oba te elementy są ze sobą ściśle związane pozwalając umiejscowić swój kraj na geopolitycznej mapie świata. Szeroko rozpowszechnione pojęcia, takie jak Zachód, cywilizacja chrześcijańska, Trzeci Świat, Północ i Południe umiejscawiają w określonej przestrzeni i mają wyraźny geopolityczny charakter. Jak zwracał uwagę, jeden z prekursorów badań nad wyobrażeniami geopolitycznymi Yves Lacoste dla islamistów wszyscy muzułmanie mają jednego wroga – Zachód. Pojęcie to, będąc swoistego rodzaju „geopolityczną abstrakcją”, uzyskuje realność stając się podstawą aktywności politycznej¹⁵.

¹⁵ Y. Lacoste, *Dictionnaire de geopolitique*, Paryż 1995, s. 25.

Wyobrażenia przestrzenne stanowią ważny element samoidentyfikacji i aktywności politycznej zarówno na szczeblu lokalnym, jak i globalnym. Współcześni geografowie, którzy zainteresowali się badaniami geopolitycznymi, postulowali redefinicję dotychczasowej koncepcji tego obszaru badań przyjmując założenie, że geopolityka jest szerszym fenomenem, niż ją do tej pory rozumiano. Nowoczesne podejście do geopolityki powinno być osadzone w analizie i konfrontowaniu „wyobrażeń geopolitycznych”, mitów i wiedzy o sobie i świecie zewnętrznym funkcjonujących w ramach państwa. Zadaniem badawczym powinna stać się próba wyodrębnienia wyobrażeń przestrzennych, jakie każda grupa posiada (zarówno na poziomie lokalnym, jak i globalnym) i ich porównywanie, atak aby lepiej rozumieć interakcje i konflikty polityczne w ich aspekcie przestrzennym.

Analizy porównawcze wyobrażeń przestrzennych czy też inaczej mówiąc analizy porównawcze alternatywnych wizji świata i organizacji przestrzeni społecznej człowieka stanowią jeden z bardziej interesujących aspektów rozwoju współczesnej geografii politycznej i geopolityki. Studia nad swoistym dla każdego podmiotu geopolitycznego postrzeganiem świata pozwalają po pierwsze na „zrozumienie” w jaki sposób dany podmiot interpretuje i postrzega świat, gdyż to daje wgląd w jego motywy działań; po drugie pozwalają na zrozumienie czynników kształtujących specyfikę danego podmiotu, jego postawę i wpływających tym samym na sposób interpretacji otoczenia zewnętrznego; a po trzecie studia takie w połączeniu z metodami porównawczymi pozwalają na zrozumienie różnic w wyborze podejmowanych decyzji, przebiegu interakcji i konfliktów pomiędzy wybranymi aktorami geopolitycznymi.

W literaturze światowej coraz częściej pojawiają się publikacje poświęcone zagadnieniom obrazów geopolitycznych, czego przykładem może być chociażby praca Gertjana Dijkinksa *National identity and geopolitical visions* (Londyn 1996) czy też praca Dymitra Zamiatina *Власть пространства и пространство власти* (Moskwa 2004). W pierwszej z tych prac holenderski uczone analizował problemy wyobrażeń geopolitycznych, tożsamości narodowej, kultury geopolitycznej oraz geopolitycznych tradycji Wielkiej Brytanii, USA, Niemiec, Rosji, Iraku, Serbii, Argentyny, Australii i Indii, ukazując na przykładzie tych państw w jaki sposób manifestują się różnorodne wyobrażenia przestrzenne w różnych częściach świata. Dijkinks definiował termin „geopolityczne wyobrażenia” jako idee, które odnoszą się do relacji pomiędzy czyjąś własną przestrzenią (miejscem) a pozostałym światem, obejmujące odczucie bezpieczeństwa/zagrożenia, przewag/wad i/lub odwołujące się do ideami dotyczących narodowego (kolektywnego) przeznaczenia lub do strategii polityki zagranicznej¹⁶. Znacznie tego terminy nadawane przez holenderskiego uczonego było szerokie i ela-

¹⁶ G. Dijkink, *National Identity and Geopolitical Visions*, Londyn 1996, s. 11.

styczne, gdyż wskazywał on, iż pod pojęciem „geopolitycznych wyobrażeń” można rozumieć wszelkie idee odnoszące się do relacji pomiędzy „własną” a pozostałymi – „obcymi” – przestrzeniami i miejscami, związane z poczuciem bezpieczeństwa/zagrożenia czy też przewagi/słabości lub też zwianych z ideami dotyczącymi „misji narodowej” realizowanej poprzez politykę zagraniczną. I wreszcie pojęcie geopolitycznych wizji odnosi się do rozróżnienia my – oni i emocjonalnych związków z określonym terytorium. „Geopolityczne wyobrażenia” to zespół wyobrażeń przestrzennych związanych z daną grupą i wyznaczających w dużym stopniu ich tożsamość i miejsce w świecie. Nie są one atrybutem wyłącznie państwa, ale także grup pozbawionych formalnej organizacji państwowej, jak np. Kurdowie. Geopolityczne wizje są sposobem tłumaczenia i przenoszenia narodowo-tożsamościowych koncepcji na język geograficznych terminów i symboli budujących określoną mapę świata¹⁷.

Natomiast rosyjski uczyony Dymitr Zamiatin w swojej pracy skoncentrował się na przedstawieniu obrazów geograficznych obecnych w rosyjskiej kulturze, mitów związanych z rosyjską przestrzenią i ich wpływem na postrzeganie świata. Rosyjski uczyony podkreślał, że przedstawienia i obrazy świata zewnętrznego nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących w kraju, jak i w postrzeganych podmiotach. Zamiatin analizował dynamikę geopolitycznych obrazów w Rosji w latach 1991–2001, a więc w okresie kluczowym dla kształtowania się nowoczesnej rosyjskiej tożsamości krystalizującej się po upadku ZSRR. Identyfikował on kluczowe obrazy geopolityczne obecne w rosyjskiej kulturze, takie jak: Rosja jako Eurazja, Rosja jako Europa Wschodnia czy też Rosja jako Bizancjum i starał się ukazać ich pośredni wpływ na rosyjskie zachowania w środowisku międzynarodowym. Rosyjski uczyony podkreślał, że konceptualizacja przestrzeni, która dokonuje się w ramach rosyjskiego dyskursu geopolitycznego związana jest przede wszystkim z charakterem tych kluczowych obrazów geopolitycznych, zakorzenionych w świadomości społecznej¹⁸.

Takich prac wyraźnie brakuje w polskiej politologii, w której mamy do czynienia jedynie z częstkowymi analizami wyobrażeń przestrzennych dotyczących albo Polski albo wybranego przez badacza kraju. Brak analiz porównawczych, które zestawiałyby ze sobą różnorodne wizje świata wybranych grup społecznych lub państw wskazując na różnice i sprzeczności, należy uznać za słabość polskiej geopolityki, która w większości wciąż koncentruje się na egzegezie prac Mackindera albo Mahana, i co gorsza traktując ich rozważania jako wciąż aktualne schematy badawcze, które służą analizie rzeczywistości międzynarodowej.

¹⁷ *Ibidem*, s. 11–15.

¹⁸ Por. Д.Н. Замятин, *Власть пространства и пространство власти*, Moskwa 2004, s. 189–201.

Badania porównawcze wyobrażeń przestrzennych miałyby znaczący walor poznawczy a jednocześnie posiadałyby także swój wymiar praktyczny, gdyż mogą być przydatne w realizacji polskiej polityki zagranicznej. Na przykład w polskiej literaturze przedmiotu pojawiły się prace w wyczerpujący sposób analizujące jedną z kluczowych geopolitycznych koncepcji Polski, jaką jest wyobrażenie Polski jako międzymorza. Ta zideologizowana i uproszczona wizja świata w dużym stopniu wpływała i do dnia dzisiejszego wpływa na wyobraźnię geopolityczną polskich elit politycznych będąc częstokroć inspiracją podejmowanych działań na arenie międzynarodowej. Interesujące mogłaby być próba zrozumienia procesów kształtowania się obrazu Polski jako „międzymorza”, a jednocześnie dostrzeżenie, iż jest to koncepcja „polonocentryczna”, którą warto skonfrontować z geopolitycznymi wyobrażeniami innych krajów tworzących „międzymorze” tak, aby zrozumieć alternatywne wizje organizacji przestrzeni geopolitycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Tak rozumiane działanie badawcze miałyby zarówno walor poznawczy, jak i utylitarny.

Bibliografia

- Dijkink G., *National Identity and Geopolitical Visions*, Londyn 1996.
- Lacoste Y., *Dictionnaire de geopolitique*, Paryż 1995.
- Lacoste Y., *Une monde qui n'est pas futile*, [w:] *Le monde: espaces et systemas*, eds. V.F. Durand, J. Levy, D. Retaille, Paryż 1993.
- Massey D., *Space, place and gender*, Minneapolis 1994.
- O'Tuathail G., *Critical geopolitics: the social construction of space and place in the practice of statecraft*, Syracuse 1989.
- O'Tuathail G., *Geopolitical discourses: a New geopolitics series*, „Geopolitics” 2000, Vol. 5, No. 1.
- O'Tuathail G., J. Agnew, *Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning in American foreign policy*, „Political Geography” 1992, No. 11.
- O'Tuathail G., *Theorizing practical geopolitical reasoning: the case of United State response to the war in Bośnia*, „Political Geography” 2002, nr 21.
- Potulski J., *Geopolityka jako krytyka społeczna*, [w:] *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, red. Z. Lach i J. Wendt, Częstochowa 2010.
- Touraine A., *A New paradigm for understand today's world*, Cambridge 2007.
- Замятин Д.Н., *Власть пространства и пространство власти*, Moskwa 2004.
- Желтов В.В., Желтов М.В., *Геополитика: история и теория*, Moskwa 2009.